

Тофа әдеби тілі

Тофа тілі (тофаша – тоъфа дыл, көне атауы – қарағас) – Ресей Федерациясы Иркутск облысының оңтүстік-батысын мекендейтін түркі халықтарының бірі – тофалардың ана тілі. Н.А. Баскаковтың жіктемесі бойынша түрік тілдерінің ұйғыр-оғыз тобына жатады. Н.А. Баскаков осы топқа орхон-енисей түріктері мен ұйғырлардың көне тілдерімен қатар, тыва тілін де жатқызады [1]. Тофалар өздерін – тоъфа, ал 1930 жылдарға дейін оларды қарағастар атап келген. Бұл атау тофалардың бір руының (қара-нааш) өзгеріске ұшыраған атынан шыққандығы жөнінде М.А. Кастрен және В.В. Радлов жазған. Бұл халық өздерін ХІХ ғасырдың ортасында-ақ тофалар деп атағандығын Ю.П. Штубендорф келтірген.

Тофалар тілі Шығыс Саян жоталарының солтүстік-шығыс аймақтарына орналасқан, Тофалария деп аталатын, Алыгджер, Жоғарғы Гутара және Нерха ауылдық әкімшіліктеріне тараған. Аталған елді мекендерді осыған дейін көшпелі өмір сүрген тофалар 1920 жылдардың соңында тұрақты қонысқа айналдырды.

1989 жылы жүргізілген халық санағы бойынша тофалардың саны 731 адам (Ресейде – 722), оның 630-ы Иркутск облысында тұрады. Нижнеудинск аудандық әкімдігінің мәліметтері бойынша, 1994-98 жылдары Тофаларияның өзіндегі тофалардың саны 620-697 адам аралығында ауытқып отырған. 2002 жылы жүргізілген халық санағында 378 адамның ғана тофалар тілін меңгергендігі тіркелсе, 2010 жылғы мәліметтерде осы ұлт өкілдерінің 12%-ын құрайтын 93 адам ғана осы тілде сөйлейтіндігі көрсетілген [2].

Қазіргі тофалар – Ресей Федерациясындағы ең саны аз түркі тілді халық. Ресейде 2002 жылы жүргізілген халық санағы бойынша тофалардың саны 723 адам болса, олардың басым бөлігі (681 адам) ауыл тұрғындары болып табылады [2]. Тофалар өз мәртебелері бойынша Солтүстік халықтарына жатады. Тофалар – аңшылықпен және бұғы өсірумен айналысатын Саян тауларындағы ең ежелгі халықтардың бірі.

Фонетикалық және лексикалық белгілері бойынша тофалар тілі алыгджер және гутара говорларына бөлінеді. Шығу тегі бойынша алғашқы говор – тыва, екіншісі хакас ұлттарымен байланысты.

1939 жылы Ресейдің Иркутск облысында Тофалар ұлттық ауданы ұйымдастырылды, орталығы – Алыгджер ауылы, бірақ 1950 жылы қайта қысқартылып, Нижнеудинск ауданының құрамында екі ауылдық кеңес: Тофалар (орталығы – Алыгджер) және Жоғарғы Гутара (орталығы – Жоғарғы Гутара) пайда болды.

Тофалардың ауызша фольклоры мақал мен мәтелдерге, ертегілерге, аңыздарға, хикаяларға бай.

Тофалар тілі құрылысы бойынша типтік түркі тіліне жатады. Оның дыбыстық құрылымына жуан дауысты дыбыстар – а, о, у, ы, жіңішке дауысты дыбыстар э, ө, ү, и кіреді. Бұл дыбыстық қатар екі: э, і фонемаларымен толықтырылған. Тофалар тілінің өзіндік ерекшелігіне жуан және жіңішке көмей дауыстылардың (аь, оь, уь, ыь, эь, өь, үь, иь, эь, іь), сондай-ақ ашық дауысты созылыңқы фонемдердің (аа, оо, уу, ыы, ээ, өө, үү, ии, ээ, іі) кездесуін жатқызудың болады. Бұл дауысты дыбыстар ерекшеліктері бойынша сөздік қордың айтарлықтай бай болуын қамтамасыз етеді.

Лексикалық құрамы өз негізінде жалпы түркілік. Көне оғыз тіліне, сондай-ақ көне ұйғыр тіліне жататын көнерген сөз формаларының саны біршама. Бурят тілінен енген және ортағасырлық моңғол тілінен енген сөздер де көп. Тофа тіліне орыс тілінен бұрын да, кейін де көптеген сөздер енген. Синтаксистік құрылымы шылаусыз, көне түркілік түрін сақтаған, ал бағыныңқы сөйлемнің орнына көсемшелік және есімшелік оралым қолданылады.

Тофа тілі жазуы бұрынғы Кеңес Одағындағы басқа да түркі халықтары сияқты кириллицаға негізделген. Орыс алфавитіне қ, ғ, ң, ь, ң, ө, ү, э, і әріптері қосылған. 1988 жылға дейін тофа тілінің жазуы болмады және зерттеушілер еңбектерінде тофа мәтіндерін жазу үшін латын және орыс графикасына негізделген фонетикалық хат қолданылды. Валентин Рассадин, кейінірек тофа алфавитінің авторы болған, 1978 жылы «Салыстырмалы айқындаудағы тофа тілінің морфологиясы» атты еңбегінде тофа сөздерінің транскрипциясы үшін ь, ң, ө, ү, э, і қосымша белгілері қосылған барлық орыс әріптерін пайдаланды. Транскрипция негізіне морфологиялық элементтерімен фонематикалық принцип енгізілді. Ресми жазу 1988 жылы төмендегі әліпбимен қабылданды: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Әә, Ёё, Жж, Зз, Ии, Іі, Йй, Кк, Ққ, Лл, Мм, Нн, Ңң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Һһ, Цц, Чч, Ҷҷ, Шш, Щщ, Ъь, Ыы, Ьь, Ээ, Юю, Яя [3].

Қосымша белгілердің баспада терілетін әріптерде және компьютерлік шрифтте болмауы 1980-1990 жылдары тофа мәтіндерін басып шығару үшін теруде орыс алфавиті қолданылды, ал басқа әріптерге қажетті элементтер мен жекелеген әріптердің суреті басылып шығар алдында қолмен салынды.

Қазіргі кезде тофа жазуының қалыптасу үдерісі жалғасуда. «Тофаша-орысша және орысша-тофаша сөздіктің» 2005 жылғы басылымына сәйкес, алфавит төмендегі 41 әріптен тұрады [4]: Аа, Бб, Вв, Гг, Ғғ, Дд, Ее, Ёё, Жж, Зз, Ии, і, Йй, Кк, Ққ, Һһ, Лл, Мм, Нн, ң, Оо, Өө, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Үү, Фф, Хх, Чч, Ҷҷ, Шш, Щщ, ь, Ыы, ь, Ээ, э, Юю, Яя.

Ҷҷ, – 2005 жылғы сөздікте берілген тофа әліпбиінде ҷ әрпінің төменгі белгісі жоғарыда көрсетілгендей тік сызықша емес, җ және ң

әріптеріндегідей солға қарай дөңгелектене келген, алайда қазір мұндай әріп Юникод кестесінде және жалпы қолжетімді шрифтінде жоқ.

Бір таңданарлығы – тофа алфавитінің қазақ әліпбиінен айырмашылығы жоққа тән.

Тофалардың салт-дәстүрлерін зерттеуде танымал әрі жан-жақты түрколог-зерттеушілер В.В. Радлов пен Н.Ф. Катановтың, сондай-ақ тофаларды зерттеуде ғалымдар Б.Э. Петри, В.И. Рассадин мен Р.Шерхунаев т.б. еңбектері ерекше.

Тофа тілін зерттеу ХІХ ғасырдың ортасында басталды. Алғаш қарағас тілін тереңдетіп зерттеуді бастаушы ғалым-тілші М.А. Кастрен болды. Ол ХІХ ғасырдың 40-жылдары Финляндиядан беймәлім Сібірге аттанды. Келесі осы зерттеулерді жалғастырушы академик В.В. Радлов болды. ХХ ғасырда тофа тілін зерттеуді Н.П. Дыренкова, сосын В.И. Рассадин жалғастырды.

Тофа тілі ерте зерттеле бастады. Тұңғыш зерттеуші М.А. Кастрен болды. 1857 жылы неміс тілінде оның «Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre» (St.-Pb.) деген кітабы жарық көреді. Келесі лингвист 1890 жылы көшпенді тофаларға барған Н.Ф. Катанов болды. Оның тофалар тілі мен фольклоры үлгілерін жазған жазбаларын В.В. Радлов жариялады [5].

1930 жылдары тофа мәтіндерінен қысқаша жазбаларды кейінірек Н.П. Дыренкова жариялады. Ол мәтіндер қоса берілген тофа тілі туралы мақала жазды [6].

Тофа тілін фиксациялауды алғаш Ю.И. Штубендорф жүргізді. 1854 жылы қарағастар туралы этнографиялық мақаласында тофалар материалын орыс әріптерімен берді. 1857 жылы М.А. Кастреннің 1 мыңнан астам тофа сөздері латын графикасымен келтірілген «Койбал және қарағас тілдерінің грамматикасы» деген еңбегі жарық көрді. 1890 жылы Н.Ф.Катанов кириллицамен ерекше транскрипция қолданып, көптеген тофа фольклоры шығармаларын жазып алды. Бұл жазбаларды 1907 жылы В.В. Радлов жарыққа шығарды. Н.П. Дыренкова тофа тілі туралы 1933-34 жылдары жазылған, латын графикасы қолданылған мақаласын 1963 жылы жариялады. 1971 жылы В.И. Рассадин тофа тілінің фонетикасы мен лексикасы туралы, тофа материалдары латын негізіндегі нақты фонетикалық транскрипциямен берілген монографиясы жарық көрді. Бұл жұмыстың қосымшасында 2 ертегі және этимологиялық сөздік келтірілген.

1989 жылы тофа тіліне арналған кириллица негізіндегі, оның барлық фонетикалық ерекшеліктерін қамтыған жазу шықты және бекітілді. Сол жылы алғашқы тофа әліппесі, содан кейін бірнеше басқа да мектеп оқулықтары, негізінен, хрестоматиялар мен сөздіктер жарық көрді. 1990 жылдан тофа тілі тофа мектептерінің бастауыш сыныптарында, сондай-ақ балабақшалардың ересектер тобында оқытыла бастады. Тофа тілін қолдану аясы үйшілік қатынас және шаруашылықтың дәстүрлі салалары – бұғы шаруашылығы мен аңшылық болып қалды.

1964 жылдан В.И. Рассадин тофа тілін зерттеумен айналысты, ол сол уақыттан қазіргі кезге дейін тофа тілі бойынша көп нақты материал жинады. Осы уақыт аралығында ол «Қазіргі тофа тілі лексикасы» (1966) атты кандидаттық және «Тофа тілі және оның түркі тілдері жүйесіндегі орны» (1983) атты докторлық диссертация жазды және қорғады. «Тофа тілінің фонетикасы және лексикасы» (Улан-Удэ, 1971) және «Салыстырмалы айқындаудағы тофа тілінің морфологиясы» (М.: Наука, 1978) монографиялары, «Тофаша-орысша сөздік. Орысша-тофаша сөздік» (Иркутск, 1995), «Саян ертегілері мен өлеңдері, аңыздары. Тофа фольклоры» (Иркутск, 1996). 1986 жылдан Иркутск облыстық атқару комитетінің кезекті сессиясы тофа тіліне арналған В.И. Рассадин жасаған жазу мен орфографиялық ережені бекітті. 1989 жылы ол құрастырған алғашқы тофа әліппесі, 1990 жылы тофа мектебінің 1-сыныбына арналған оқу кітабы, 1994 жылы 2-сыныбына арналған оқу кітабы басылып шықты. 1990 жылдан осы күнге дейін жалғасып келе жатқан, тофа мектептерінің бастауыш сыныптарында тофа тілін оқыту ресми түрде бастау алды.

Тофа тілімен өз кезінде зерттеуші Валентин Иванович Рассадин зерттеді, нәтижесінде осы тілге арналған алфавит жасады. Тофалардың арасында болып, тілі мен тұрмысын зерттеді. Ол тофалар арасында ұлттық қаһарман саналады.

Қазіргі уақытта тофа тілі мектепте оқытылады. Бүгінгі таңда тұрғындардың 55,5%-ы орыс тілін ана тілі деп есептейді.

Төңкеріске дейін тофалардың көшпенді өмір сүрген кезінде орыс тілін білетін ер адамдардың артықшылығы елеусіз болды, олардың ана тіліне үлкен әсер ете алмады. Орыс тілінен басқа буряттармен тығыз қарым-қатынаста болғандықтан тофалар бурят тілін де білді.

Төңкерістен кейін, әсіресе 1930 жылдары тофаларды мәжбүрлеп отырықшылыққа көшіріп, Алыгджер, Жоғарғы Гутара және Нерха елді мекендеріне орыстілді қоныстанушылармен бірге қоныстандырды. Олардың балалары тек орыс тілінде ғана оқытатын орыс мектептеріне барды (тәулік бойғы балалар комбинаттары мен мектеп-интернаттарда), тофалардың орыстар арасына елеулі мәдени-тілдік сіңісуі басталды. Бірте-бірте тофалардың тайпалық говорларының диалектілік айырмашылықтары жойылды (тіл екі говорға: алыгджер және гутара бөлінді) және олар орыс тілі деп атайтын ерекше орыс-сібір карагас жаргоны пайда болды.

Тофа тілі осылай, зерттелмеген күйде жойылып кетуі мүмкін. Ғалымдар тофалар сөзінің тек үш жазбасымен таныс болды. Алғашқы жазбаны 1857 жылы неміс тілінде Матиас Кастрен жариялады [7]. Екіншісін 1890 жылы салыстырмалы тіл білімі докторы, профессор Н.Ф. Катанов жасады [5]. Үшіншісі 30-жылдардың соңында ЛМУ-дың шығыс факультетінің қызметкері Н.П. Доренкова жасады [6], ол тілді тофаларға бармастан үйренді, жазбаны Ленинградта оқуға келген студенттердің сөзі арқылы жасады. Үш жазба үш түрлі болып шықты.

Тек XX ғасырдың екінші жартысында В.И. Рассадин тофалар тілінің бірегей картотекасын жасады, онда 40 мың карточка бар. Осы картотеканың негізінде 13 мың сөзден тұратын, мұқият таңдалған мысалдар берілген сөздік құрастырды. В.И. Рассадин тофа тілінде моңғол тілінен, тұңғыс, көне түркі және басқа да көне тілдерден енген тұтас лексикалық қабаттарды анықтады.

1989 жылы В.И. Рассадин орыс графикасына негізделген 41 әріптен тұратын тофа алфавитін жасады. Орыс алфавитіндегі 32 әріптен басқа тофа графикасы тофаға тән дыбыстарды көрсететін 9 белгіні (4 – дауысты, 5 – дауыссыз) қамтыды.

1990 жылы Тофаларияның балабақшалары мен мектептерінде ана тілін үйрету басталды. Әйтсе де қазіргі уақытта тофалар жазуының жасалуына, тофа тілі мен мәдениетін тұтас қорғау мен сақтауға бағытталған тофа тілін бастауыш мектепте оқытуды ұйымдастыру әрекетіне, ұлттық салт-дәстүрлерді жаңғыртуға деген талпынысқа қарамастан, тофа тілінің әлеуметтік базасы мен әлеуметтік қызметі қысқаруы жалғасуда. Соңғы уақытта мектептерде тофа тілі оқытылмайды (2002) және тіл іс жүзінде тек тофалардың аға буынында тұрмыстық аяда ғана қолданылады.

Қазіргі кезде тофа тілі орыс тілімен белсенді қарым-қатынаста, соның есебінен өзінің лексикалық құрамын байыта түсуде. Тофа тілі көшпенді өмірде бурят тілінің говарларымен, сондай-ақ көршілес түркі тілдерімен: сойот және тува-тоджы тілдерімен байланыс жасады. Тофа тілінде ортағасырлық моңғолдар тілінен енген көптеген сөздер бар, олар ортағасырлық моңғолдармен тофалар арасында ұзақ байланыстың болғанының куәсі.

Қазіргі уақытта тофалар екі, тіпті үштілді. Орыс тілі басым болып тұр, кейбір тофалар бурят тілін біледі. Тофалардың бірнеше буыны интернатта оқыды, сондықтан үлкендер өз тілдерін түсінгенімен, сөйлемейді. Жастар мен балалар да ана тілінде сөйлеспейді. Тофалар өз тілдерін білмесе де, өздерін тофа деп есептеулеріне кедергі емес. Олардың өз тілдеріне деген қызығушылығы 1986 жылы профессор В.И. Рассадин жазуды жасап шығарғаннан соң пайда болды. 1989 жылдан Тофаларияда ана тілі балабақшалар мен мектептерде мақсатты түрде үйретіле бастады. Тофа балаларына арналған ана тілінде әліппе, тофа ауызша сөйлеуін дамыту бойынша құралдар, 2-3-сыныптар үшін «Ана тілі» оқулығы, 3-4-сыныптар үшін «Ана тілі» хрестоматиясы, «Саян ертегілері» т.б. жарыққа шықты.

1986 жылы тофа тіліне арналған жазу пайда болған соң, ал 1990 жылы оны тофа мектебіне ресми енгізгеннен кейін оның өлу үдерісі тоқтатылды. Тофа ұлты ішінде қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметі артты, жастар бір-бірімен сөйлескенде ана тілін көбірек қолдана бастады. Қазіргі уақытта бұл тіл мектептегі оқыту тіліне айналды.

1996 жылдан солтүстік аудандардың мектеп-интернаттарында Солтүстіктің жағдайында өмір сүруге және дәстүрлі кәсіпшілік негіздеріне

оқыту мақсатында 5-9-сынып оқушыларына арналған «Бұғы шаруашылығы», «Балық шаруашылығы» оқу курстары дайындала бастады [8].

Тофа тілінің мұғалімдерін дайындау Герцен атындағы Санкт-Петербург мемлекеттік педагогикалық университеті, Солтүстік халықтарының Игар педагогикалық училищесі, Бурят педагогикалық институты (Улан-Удэ) базасында жүзеге асырылады.

1989 жылға дейін тофа тілі тек ауызша ғана қолданыста болды. Тофаларда орыс мектептері кеңес өкіметі кезінде, олар отырықшылыққа көшкен соң пайда болды. Балалар ұзақ жылдар бойы өз ата-аналарынан жырақта Алыгджер елді мекеніндегі интернатта жатып оқыды. Бұл ана тілі мен мәдениетінен ажырап қалуға, тофалардың тезірек орыстануына алып келді. Қазіргі уақытта интернатта тек жоғары сыныптағылар ғана тұрады, басқа да тофалар елді мекендерінде бастауыш мектеп бар.

1989 жылғы тұрғындар санағына сәйкес, тофалардың 55,1%-ы орыс тілін ана тілі ретінде атаса, 1,6% тофалар – басқа тілдерді, ал тек 42,8% тофалар тофа тілін ана тілі деп атаған, ал келесі 1994 жылғы санақта бұл үлес 33,3%-ға дейін қысқарды. Тофа тілінің танымал зерттеушісі В.И. Рассадин жүргізген тофа тілін меңгеру сапасын эксперттік бағалау бұл тілді бар-жоғы 14 тофа, яғни олардың жалпы санының 1,9%-ы еркін меңгергенін көрсетті. Барлық осы жағдай, өкінішке орай, тофа тілінің өліп бара жатқан тілдер санатына жататынының айғағы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Баскаков Н.А. Классификация тюркских языков в связи с исторической периодизацией их развития и формирования // Труды Института языкознания АН СССР. Т. I. М., 1952.
- 2 Всероссийская перепись населения 2010 года. Архивировано из первоисточника 24 августа 2011./www.perepis 2002.ru .
- 3 Рассадин В.И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. – М.: Наука, 1978. – 288 с.
- 4 Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский и русско-тофаларский: Учеб. пособие для уч-ся ср. шк. – СПб.: «Дрофа» Санкт-Петербург», 2005. – 295 с.
- 5 Образцы народной литературы тюркских племен. Ч. IX. Наречия урянхайцев (сойотов), абаканских татар и карагасов. /Тексты, собранные и переведенные Н.Ф. Катановым. СПб., 1907. С. 614-657;
- 6 Дыренкова Н.П. Тофаларский язык // Тюркологические исследования. М.;Л., 1963. С. 5-24.
- 7 Castren M.A. Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinischen Kreise. St.-Pb., 1857;
- 8 Тофалары // Сибирь. Атлас Азиатской России. – М.: Топ-книга, Феория, Дизайн. Информация. Картография, 2007. – 664 с.

Резюме

В статье приводятся особенности литературного языка, сведения об изученности и формировании алфавита малочисленного тюркоязычного народа – тофа, проживающего в Российской Федерации. Также рассматривается лексическая структура, сегодняшнее состояние и перспективы развития современного языка тофа.